

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВСТАНОВЛЕННЯ ФОРМ ТА ВИДІВ ВИНИ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕННЯХ ПРОТИ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ УКРАЇНИ

Шульга А. М.,

доктор юридичних наук, доцент,

професор кафедри кримінального права та кримінології

Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID ID: 0000-0003-3745-4869

У статті розкриваються теоретичні аспекти встановлення форм та видів вини у кримінальних правопорушеннях проти земельних ресурсів України, а також проблеми комбінованої форми вини. Робота присвячена пошукам відповіді на основне питання – які форми вини характерні для кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів України. З урахуванням досягнень науки кримінального права і правозастосовної практики робиться висновок, що форми й види вини залежать від конструкції об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Оскільки розглядані кримінальні правопорушення характеризуються матеріальним складом, вина суб'єкта повинна встановлюватися стосовно як суспільно небезпечного діяння, так і його суспільно небезпечних наслідків. Досліджуваним кримінальним правопорушенням фактично притаманна в основному комбінована форма вини – умисел щодо суспільно небезпечного діяння (зокрема, пов'язаного з порушенням спеціальних правил безпеки) і необережність щодо наслідків у виді шкоди життю і здоров'ю людей чи довкіллю. Зазначена форма вини у кримінальних правопорушеннях проти земельних ресурсів означає різне сполучення інтелектуального й вольового елементів різних видів і форм вини в одному правопорушенні. Констатується, що проблеми, пов'язані саме з такою формою вини, у повному обсязі нині не вирішені, вимагають самостійного ґрунтовного дослідження.

Особливістю комбінованої форми вини у кваліфікованих складах кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів України є те, що ставлення до кваліфікованих наслідків завжди необережне, інакше відповідальність має наставати за статтями Особливої частини Кримінального кодексу, що містять норми про відповідальність за посягання на життя, здоров'я людей, відносини власності, на нормальне функціонування підприємств, установ та організацій, зокрема як на відносини у сфері охорони, раціонального використання й відтворення інших об'єктів навколишнього природного середовища, так і довкілля загалом. Констатується, що основна теоретична дискусія точиться навколо термінології, тобто назви одного явища суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення – різного психічного ставлення до суспільно небезпечного діяння та його наслідків у формі умислу й необережності.

Ключові слова: земельні ресурси, кримінальне правопорушення, склад кримінального правопорушення, суб'єктивна сторона, форми вини, види вини, комбінована форма вини.

Постановка проблеми. Суспільно небезпечні посягання на земельні ресурси в Україні нате-пер становлять загрозу не тільки самим земельним ресурсам, а й довкіллю загалом, отже, окремій людині та суспільству. Земельні ресурси виступають незамінним для життя природним ресурсом, який відновлюється протягом багатьох віків. У зв'язку із цим Основним законом держави передбачено, що земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Вона потребує належної охорони та збереження її якості. Одним з основних засобів правової охорони земельних ресурсів є кримінально-правові.

Суб'єктивну сторону кримінальних правопорушень проти довкілля і безпосередньо проти земельних ресурсів визначають С.Б. Гавриш, О.О. Дудоров, В.К. Матвійчук, І.І. Митрофанов, В.Я. Тацій, а також В.М. Захарчук, М.В. Кумановський, Р.О. Мовчан, О.С. Олійник, С.М. Ребенко, І.С. Тальянчук, Н.Ю. Цвіркун та інші. Ці автори розкривають і аналізують особливості суб'єктивної сторони кримінальних правопорушень проти довкілля загалом і проти земельних ресурсів конкретно.

Мета статті – на підставі вивчення теоретичних аспектів розуміння вини у кримінальному праві встановити форми і види вини у кримінальних правопорушеннях проти земельних ресурсів України.

Виклад основного матеріалу. За своєю суттю форма вини являє собою встановлене Кримінальним кодексом України (далі – КК України) взаємопоєднання елементів свідомості і волі особи, яка вчиняє кримінальне правопорушення, що характеризує її ставлення до діяння і його наслідків. Форми вини вказують на внутрішній зв'язок та спосіб організації елементів і процесів як один з одним, так і із зовнішніми умовами [1, с. 60]. За положеннями ст. ст. 24 і 25 КК України вина може проявлятися у формі умислу або необережності [2, с. 90–92]. Інших форм вини кримінальний закон не визначає, хоча теорією вироблена третя штучна форма вини, так звана змішана (подвійна, або складна) форма вини. У свою чергу, умисел поділяється на прямий і непрямий, а необережність – на кримінально-протиправну самовпевненість і кримінально-протиправну недбалість. Ці форми і види вини сконструйовані залежно від змісту та співвідношення інтелектуального і вольового елементів і характеризують психічне ставлення особи до вчинюваного нею суспільно небезпечного діяння та його наслідків. Інтелектуальний елемент визначає ті чинники, які належать до свідомості особи, а вольовий – чинники, які належать до її волі.

Обґрунтованою та слушною є позиція професора П.Л. Фріса, який відзначає безпосередній взаємозв'язок інтелектуального і вольового елементів вини, диференціює вину на умисел і необережність. Однак така схема не є жорсткою і дає можливість виділення кримінальних правопорушень із двома формами вини [3, с. 189]. Таке твердження знаходить своє відображення в диспозиції окремих статей Особливої частини КК України, у яких до діяння вина характеризується умислом, а до наслідків – необережністю. Це кримінальні правопорушення з так званою змішаною (подвійною, або складною) формою вини. До них ми відносимо самовільне зайняття земельної ділянки (ч. ч. 1 і 2 ст. 197–1 КК України); забруднення або псування земель (ст. 239 КК України); незаконне заволодіння ґрунтами (ст. ст. 239–1 та 239–2 КК України); безгосподарське використання земель (ст. 254 КК України).

Законодавець не вказує на конкретну форму вини в диспозиціях статей, якими передбачена відповідальність за суспільно небезпечні та протиправні посягання на земельні ресурси України, ускладнює практичне застосування цих норм. У теорії кримінального права розроблені шляхи подолання проблеми встановлення вини у кримінально протиправному посяганні під час її опису в диспозиції статті Особливої частини КК України. Визначення вини може здійснюватися за допомогою додаткових ознак складу кримінального правопорушення, зокрема способу діяння, вказівки на його незаконність, систематичність тощо.

Встановлення форми вини у складах кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів України пов'язане з об'єктивними особливостями цих кримінальних правопорушень. Так, з об'єктивної сторони ці склади характеризуються своєю неоднозначністю та складністю. По-перше, ці діяння полягають у порушенні суб'єктом законодавчо закріплених правил поведінки із земельними ресурсами. Окремі кримінальні правопорушення проти земельних ресурсів до того ж характеризуються й порушенням спеціальних правил безпечного поведінки з небезпечними для людини та довкілля речовинами, відходами чи іншими забруднювачами (ст. 239 КК України). По-друге, наслідки посягання на земельні ресурси проявляються в погіршенні нормального якісного стану ґрунтового покриву земель, які складно визначати на практиці. По-третє, через порушення цих правил наступають похідні наслідки – шкода для людей або довкілля. Усі ці чинники говорять про неоднозначність існування форм вини в цих кримінальних правопорушеннях. Тому потрібно окремо підходити до аналізу форм і видів вини у кримінальних правопорушеннях проти земельних ресурсів, виходячи з форм та видів вини кожного конкретного складу правопорушення.

Існує дві основні, законодавчо визначені форми вини – умисел і необережність. Щодо першої, то чинне кримінальне законодавство характеризує умисел як психічне ставлення, за якого особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання або, хоча і не бажала, але свідомо допускала їх настання (ст. 24 КК України). Інтелектуальний елемент умислу охоплює можливість усвідомлення суспільної небезпечності власної поведінки (дії або бездіяльності) та передбачення суспільно небезпечних наслідків такого діяння. Така характеристика інтелектуального елемента є спільною для прямого і непрямого умислу [4, с. 280, 281]. Р.В. Вереша щодо цього зазначає, що «усвідомлення суспільної небезпечності охоплює уявлення суб'єкта як про діяння та його наслідки, так і про факультативні ознаки об'єктивної сторони, за яких вчинюється злочин – спосіб, місце, час» [5, с. 186]. У свою чергу, В.М. Бурдін наголошує, що перед тим як усвідомлювати суспільну небезпеку свого діяння, треба усвідомлювати його значення та фактичний характер (фізичні властивості діяння) [6, с. 357]. Думка цих авторів видається слушною для подальшого вирішення питання про форми вини у кримінальних правопорушеннях проти земельних ресурсів України.

До інтелектуального елемента умислу, крім усвідомлення суспільної небезпечності своїх дій, також належить передбачення особою суспільно небезпечних наслідків таких дій, яке характерне для прямого і непрямого умислу. Передбачення має конкретний характер, і особа чітко усвідомлює, що

саме від її конкретного діяння настануть або можуть настати суспільно небезпечні наслідки [5, с. 187]. Розмежування прямого та непрямого умислу потрібно здійснювати за інтелектуальними елементами, що відображають передбачення суспільно небезпечних наслідків [6, с. 361].

Вольовий елемент умислу має вирішальне значення для розмежування прямого та непрямого умислу. Якщо за прямого умислу особа бажає настання суспільно небезпечних наслідків учинюваного нею діяння, то за непрямого умислу вона не бажає, але свідомо припускає можливість їх настання [4, с. 281; 7, с. 159; 8, с. 202]. У теорії Загальної частини кримінального права, а також юридичній практиці під бажанням настання суспільно небезпечних наслідків розуміється передбачення неминучості їх настання через те, що особа вчиняє всі, на її думку, необхідні дії для настання конкретних бажаних нею наслідків. Тобто особа прагне до конкретного суспільно небезпечного результату, здійснює свідому та цілеспрямовану діяльність на його досягнення. Отже, вольовий елемент умислу передбачає активну або пасивну форму поведінки, через яку настають суспільно небезпечні наслідки.

Якщо говорити про суб'єктивну сторону самовільного зайняття земельної ділянки (ч. ч. 1 і 2 ст. 197–1 КК України), то вона в основному характеризується умисною формою вини. У зв'язку з тим, що склад правопорушення матеріальний, воно може бути вчинене як із прямим, так і з непрямым умислом, тому що формула умислу розрахована на правопорушення саме з матеріальним складом. Він зазвичай є заздалегідь обміркованим, оскільки намір вчинити самовільне зайняття земельної ділянки та фактичний початок таких дій відділені певним часом, коли суб'єкт обмірковує істотні обставини й умови майбутньої кримінально протиправної діяльності (наприклад, обирає конкретну земельну ділянку, способи її використання, може підшукувати співучасників, планує шляхи реалізації вирощеного незаконним шляхом урожаю, розробляє способи узаконення самовільно зайнятої земельної ділянки тощо). Будучи заздалегідь обміркованим, такий умисел має бути чітко визначеним. Це означає, що у свідомості особи точно конкретизовані суспільно небезпечні наслідки самовільного зайняття земельної ділянки у вигляді значної шкоди її законному володільцю або власнику. Водночас умисел може бути й невизначеним. Він має місце тоді, коли настання суспільно небезпечних наслідків, хоч і охоплюється передбаченням винного, але вони конкретно невизначені в його свідомості.

У свою чергу, не можна однозначно стверджувати, що забруднення або псування земель має якусь одну форму й один вид вини. Це пов'язано з особливостями об'єктивної сторони та суб'єктивного складу цього кримінального правопорушення. Оскільки назване суспільно небезпечне діяння, щоб бути караним, має бути вчинене лише умисно, то наслідки можуть характеризуватися необережною формою вини. Тут виникає проблема існування так званої змішаної (подвійної, складної або ж комбінованої) форми вини.

У сучасній науці кримінального права лунають різноманітні думки щодо форми вини в незаконному заволодінні як ґрунтовим покривом, так і землями водного фонду. Так, одні дослідники вказують на умисний характер суб'єктивної сторони, водночас не конкретизують спрямованість умислу [9, с. 210; 10, с. 716]. Другі конкретизують вид умислу та зазначають, що незаконне заволодіння ґрунтовим покривом / поверхневим шаром земель може бути вчинене лише із прямим умислом [11, с. 52]. Треті стверджують, що суб'єктивна сторона цього кримінального правопорушення характеризується умисною або необережною формою вини, також без жодної їх конкретизації [12, с. 624]. У літературі щодо цього зазначається, що вина в цьому кримінальному правопорушенні характеризується змішаною (складна або подвійна) формою, тобто щодо дії – умисел, а щодо наслідків – необережність [13, с. 271; 14, с. 184]. Окремо треба відзначити думку, згідно з якою суб'єкт до факту суспільно небезпечного діяння ставиться умисно або необережно, а до наслідків, передбачених ч. 2 ст. 239–1 КК, – лише необережно, до можливості їх настання (ч. 1 ст. 239–1 КК) не виключається й умисел. Але найбільш вдалою, з погляду практичного застосування, видається об'єднана позиція С.М. Ребенко й О.С. Олійник. Вони, хоча й у різний час, але спільно дійшли висновку про те, що суб'єктивна сторона незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель характеризується своєю складністю [15, с. 131; 16, с. 182, 183].

Щодо незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах зазначимо таке. Інтелектуальний елемент умислу цього правопорушення полягає в усвідомленні суб'єктом суспільної небезпеки свого діяння, фактичних (об'єктивних та суб'єктивних) обставин учиненого, протиправності своєї поведінки, а також можливості спричинення суспільно небезпечного наслідку у вигляді порушення нормального стану ґрунтового покриву земель водного фонду. Вольовий елемент може полягати або в бажанні настання такого наслідку, або ж у небажанні, але свідомому припущенні настання цього наслідку, або ж у небажанні, але в легковажному розрахунку, що такі наслідки не настануть через відповідну протиправну поведінку суб'єкта, або ж особа зобов'язана була і могла передбачати наслідки такої поведінки, але недостатньо напружувала вольові зусилля, спрямовані на те, щоб передбачити безпеку завдання шкоди земельним ресурсам.

Відповідно до зазначеного вище, безгосподарське використання земель може бути вчинене як необережно, так і зі змішаною (складна, подвійна або комбінована) формою вини. Необережність під час вчинення безгосподарського використання земель може мати два види: кримінально протиправна самовпевненість (ч. 2 ст. 25 КК України) та кримінально протиправна недбалість (ч. 3 ст. 25 КК України). За кримінально протиправною самовпевненості особа передбачає можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), легковажно розраховує на їх відвернення. Інтелектуальний елемент за цього виду необережності полягає в неусвідомленні суб'єктом суспільної небезпеки безгосподарського використання земель. Тобто має місце усвідомлення загальної протиправності такого діяння.

Як зазначається в роботі, вина у кримінальних правопорушеннях проти земельних ресурсів України може мати сполуку умислу і необережності. Щодо означеної проблеми показовою є позиція Є.В. Шевченка. Він пропонує виокремлювати три групи випадків поєднання різних форм вини, для позначення яких, на думку вченого, необхідно використовувати різні терміни. Першу групу становлять одиничні ускладнені кримінальні правопорушення, формула суб'єктивного змісту яких може бути сформульована як «умисел + необережність» (наприклад, умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть). Для позначення якої пропонується використовувати термін «подвійна форма вини». Другу групу становлять делікти, у яких психічне ставлення винного до похідного наслідку може характеризуватись як умисною, так і необережною формою вини (наприклад, доведення до самогубства або замаху на самогубство особи, що є наслідком жорстокого з нею поводження), для позначення такого випадку пропонується використовувати термін «складна форма вини». Нарешті, третя група – це кримінальні правопорушення з альтернативно викладеними похідними наслідками, які можуть наставати водночас, за яких щодо одних наслідків психічне ставлення характеризується умисною формою вини, а щодо інших – необережною. У такому разі пропонується вживати термін «комбінована форма вини» [17, с. 111, 112].

Варто зазначити, що ще В.І. Касинюк пропонував запровадити окрему категорію – «злочини з комбінованою формою вини», яка досить вдало підкреслює особливості законодавчої конструкції і кваліфікації складних за об'єктивною стороною деліктів [18, с. 42]. Це дає підстави стверджувати, що в межах специфічного суб'єктивного змісту, притаманного деяким зі складів кримінальних правопорушень, мають місце три різні за своєю сутністю кримінально-правові явища.

Висновки. У підсумку зазначимо таке. Суб'єктивна сторона кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів України характеризується умисною або ж комбінованою формою вини. Це пов'язано з особливостями конструювання об'єктивної сторони, а саме з наявністю наслідку у виді спричинення шкоди життю та здоров'ю людини. У цьому разі має місце умисел щодо діяння і необережність щодо наслідку. Зазначена форма вини у кримінальних правопорушеннях проти земельних ресурсів означає різне сполучення інтелектуального й вольового елементів різних видів і форм вини в одному кримінальному правопорушенні. Особливістю комбінованої форми вини у кваліфікованих складах кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів є те, що ставлення до кваліфікованих наслідків завжди необережне, інакше відповідальність має наставати за статтями Особливої частини КК, що містять норми про відповідальність за посягання на інші об'єкти кримінально-правової охорони (життя, здоров'я, відносини власності тощо).

Shulha A. Theoretical aspects of establishment of forms and types of guilt in criminal offenses against land resources of Ukraine

The article reveals the theoretical aspects of establishing the forms and types of guilt in criminal offenses against land resources of Ukraine, as well as the problems of the combined form of guilt. The work is devoted to finding an answer to the following main question – what forms of guilt are characteristic of criminal offenses against land resources of Ukraine. Taking into account the achievements of the science of criminal law and law enforcement practice, it is concluded that the forms and types of guilt depend on the construction of the objective side of the criminal offense. As the considered criminal offenses are characterized by material structure, guilt of the subject should be established both concerning socially dangerous act, and its socially dangerous consequences. In fact, the criminal offense under investigation is mainly characterized by a combined form of guilt – intent to commit a socially dangerous act (including in violation of special safety rules) and negligence of the consequences in the form of harm to life and health or the environment. This form of guilt in criminal offenses against land resources means a different combination of intellectual and volitional elements of different types and forms of guilt in one offense. It is stated that the problems associated with this form of guilt are not fully resolved today and require independent thorough research.

The peculiarity of the combined form of guilt in qualified criminal offenses against land resources of Ukraine is that the attitude to qualified consequences is always careless, otherwise the responsibility must come under the articles of the Special Part of the Criminal Code, which contain rules on liability for encroachment on life, health, relations property, for the normal functioning of enterprises, institutions and organizations, including relations in the field of protection, rational use and reproduction of other objects of the natural environment, and the environment as a whole. It is stated that the main theoretical discussion revolves around terminology, i. e. the names of one phenomenon of the subjective side of a criminal offense – different mental attitudes to socially dangerous acts and their consequences in the form of intent and negligence.

Key words: land resources, criminal offense, composition of criminal offense, subjective side, forms of guilt, types of guilt, combined form of guilt.

Література:

1. Дагель П.С., Котов Д.П. Субъективная сторона преступления и её установление : монография. Воронеж : Изд-во Воронежского университета, 1974. 241 с.
2. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 9-те вид., переробл. та доповн. Київ : Юрид. думка, 2012. 1316 с.
3. Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник для студентів вищих навчальних закладів. 2-е вид., доповн. і переробл. Київ : Атіка, 2009. 512 с.
4. Грищук В.К. Кримінальне право України. Загальна частина : навчальний посібник для студентів юридичних факультетів вищих навчальних закладів. Київ : Ін Юре, 2006. 568 с.
5. Вереша Р.В. Поняття вини як елемент змісту кримінального права України : монографія. Київ : Атіка, 2005. 223 с.
6. Бурдін В.М. Зміст вини: проблема співвідношення інтелектуальних та вольових аспектів. *Вісник Львівського університету. Серія «Юридична»*. 2012. Вип. 56. С. 355–365.
7. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю.В. Баулін та ін. ; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. 4-е вид., переробл. і доповн. Харків : Право, 2010. 456 с.
8. Митрофанов І.І. Загальна частина кримінального права України : навчальний посібник. Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського. Одеса : Фенікс, 2015. 576 с.
9. Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика : практичний посібник / О.О. Дудоров та ін. ; за ред. О.О. Дудорова. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2014. 616 с.
10. Кримінальне право : Особлива частина : підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Т. 1. Луганськ : Елтон-2, 2012. 780 с.
11. Митрофанов І.І., Притула А.М. Злочини проти довкілля : навчальний посібник. Суми : Університ. кн., 2010. 205 с.
12. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : у 2-х т. 3-тє вид., перероб. та допов. Київ : Алерта ; КНТ ; Центр учбов. літ-ри, 2009. Т. 2 /за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. 624 с.
13. Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Ю.В. Баулін та ін. ; за ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і доповн. Харків : Право, 2015. 680 с.
14. Митрофанов І.І., Локтіонова В.В. Довкілля під охороною закону про кримінальну відповідальність : монографія. Кременчук, 2011. 420 с.
15. Олійник О.С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239–1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2015. 209 с.
16. Ребенко С.М. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239–1 КК України) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2015. 237 с.
17. Шевченко Є.В. До питання змісту і співвідношення понять «змішана», «подвійна» і «складна форма вини» у кримінальному праві. *Проблеми законності*. 2011. № 115. С. 104–113.
18. Касынюк В.И. Уголовная ответственность за повреждение путей сообщения и транспортных средств : текст лекций. Харьков : Юрид. ин-т, 1979. 58 с.